

A PROPOSTA ORTOGRÁFICA DE SACO ARCE NO CONTEXTO DO REXURDIMENTO

THE ORTHOGRAPHICAL PROPOSAL OF SACO ARCE IN THE CONTEXT OF THE *REXURDIMENTO*

Xosé A. Fernández Salgado
Universidade de Vigo

Resumo: Este artigo analiza a ortografía proposta por Saco Arce na súa *Gramática galega* (1868), un texto que se vén considerando o primeiro logro científico da nosa tradición lingüística. Despois de describir brevemente a escrita do galego no século XIX, examínase a proposta de Saco en aspectos coma a representación da abertura das vogais medias <o, e>, o grafema para o fonema fricativo prepalatal xordo, /ʃ/, a grafía da nasal velar en *unha* ou a ortografía dos encontros vocálicos na cadea fónica. O noso obxectivo é ver en que medida a proposta gráfica de Saco coincide coa empregada nos textos literarios galegos anteriores á súa gramática e, así mesmo, a influencia que puido ter nos textos posteriores.

Abstract: This paper discusses the orthography proposed by Saco Arce in his *Gramática gallega* (1868), a text which is usually considered the first scientific achievement in our linguistic tradition. After briefly describing the evolution of Galician written texts in the nineteenth century, aspects such as the representation of the opening of middle vowels <o, e>, the grapheme of the voiceless palatal fricative /ʃ/, the graphization of the velar nasal of *unha* and the spelling of vocalic encounters in the phonic chain are examined in the light of Saco's considerations. Our purpose is to see to what extent Saco Arce's orthography coincides with spellings used in literary texts preceding his grammar and also the influence that they could have had on subsequent Galician texts.

Palabras chave: Ortografía, Rexurdimento, Juan Antonio Saco Arce, Historiografía lingüística, Lingua galega.

Key words: Orthography, Rexurdimento, Juan Antonio Saco Arce, Linguistic historiography, Galician.

1. A ESCRITA DO GALEGO NO SÉCULO XIX

Cando na década de 1840, autores coma A. Camino, F. Añón, X. M. Pintos, M. Valladares, V. Turnes..., e un pouco máis tarde F. Fernández Anciles, J. García Mosquera, os irmáns de la Iglesia..., os chamados *precursores* do Rexurdimento, autores anteriores á publicación en 1863 de *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro, e tamén, por tanto, da *Gramática gallega* (1868) de Juan Antonio Saco Arce (Toén, 1835 - Ourense, 1881), decidiron empregar por escrito o galego nas súas composicións líricas, atopáronse con que non tiñan modelos nos que se espellar¹.

O galego era nesa altura unha lingua sobre todo de uso oral, estigmatizada socialmente, símbolo de rusticidade e incultura, cun cultivo literario deficiente e, ademais, cun descoñecemento case total do glorioso pasado medieval que tivera como lingua literaria e cortesá. Unha lingua, pois, sen apenas tradición escrita (coñecida), case ágrafa, mal descrita lingüísticamente –pois carecía de dicionarios e gramáticas–, e que comezaba a ver xa interferida a súa estrutura pola outra lingua, o castelán, coa que compartía territorio dende xa había varios séculos, e que era a empregada no púlpito, na administración e adprendida nas escolas galegas. Faino notar Saco Arce (1868: V) nas primeiras liñas do prólogo da súa *Gramática gallega*: “tiempo ha que viene sufriendo una lenta, pero incesante destruccion, merced al continuo roce con la lengua oficial y clásica de los españoles”.

Xa que logo, parece doado de entender que non se dese xerado ningunha norma lingüística nin institución que puidese actuar de aglutinadora das distintas variedades dialectais, que tamén xa eran apreciables para algúns autores e para o propio Saco, pois a elas fai mención en varias partes do seu texto gramatical e, especificamente, no apartado “Subdialectos del gallego” (1868: 231-234).

Esta situación descrita explica que un dos trazos lingüísticos máis característicos dos escritos en galego do século XIX sexa o polimorfismo, tanto gráfico coma gramatical e léxico. Pode servir de exemplo desta ortografía tantariñante as distintas formas empregadas por Rosalía de Castro en *Cantares gallegos* (1863) para recoller as contraccións do artigo determinado *o* e preposición *a*: *ô, ò, o / á ó, á o, á o*; como se ve, formas contraídas e sen contraer, con acento e sen el, e as acentuadas con agudo, circunflexo e nalgún caso grave (Lama 1995: 104)².

Esa impresión de anarquía gráfica nos textos oitocentistas galegos é habitual na escrita de calquera idioma que estea nos inicios da súa codificación gráfica:

1 A escrita da lingua literaria no século XIX foi estudada nun xa clásico traballo por Lorenzo (1986). Particularmente, Mariño Paz (2003) analizou a ortografía da etapa do chamado Prerrexurdimento, en tanto que a do Rexurdimento foi tratada por González Seoane (1992: 18-204) e por nós mesmos (2002: 357-501), ben que centrada sobre todo na proposta de Marcial Valladares.

2 Vacilacións semellantes vense en todos os escritores como xa sinalou Lorenzo (1986); Ferreiro (1991) anotounas en Pondal ou nós mesmos (2002) en Valladares.

ante a falta dunha autoridade lingüística, que poida ditar ou inspirar normas nesta materia, cada autor fai a súa propia proposta, o que acaba ocasionando discordancias gráficas entre deles. Por poñer un exemplo, nos textos do século XIX, para representar a contracción da preposición *por* e o artigo determinado (*pola*, *pola*), poden verse grafías tan variadas coma *po lo*, *pó lo*, *po-lo*, *pó-lo*, *po-l'o*; *pol-o po-l-o*, *pol'o*, *p'lo*... E non só diferenzas entre os escritores, senón poligrafismo dentro da mesma obra do escritor –como vimos no devandito caso de *Cantares gallegos*– e en escritos diferentes, por exemplo debido a que mudou usos ortográficos segundo as etapas da súa produción, conforme xa comentamos sobre Marcial Valladares noutro lugar (Fernández 2002: 500). Nin Saco Arce na propia *Gramática gallega*, bastante metódica e coherente no aspecto gráfico, se libra dalgunhas contradicións.

Testemuñan esta situación de anarquía o editor do sainete *A Casamenteira*, de A. Benito Fandiño, publicado en Ourense polos temperás anos de 1849. Afirmas nas páxinas iniciais:

nuestro dialecto gallego no tiene segun debiera arregladas una ortografía y una prosodia peculiares, resultando de aqui la gran variedad en escribirle, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciacion sin reglas fijas al arbitrio del que lee (1849:2).

Tamén son ben coñecidas as palabras de Rosalía de Castro (1863) no prólogo de *Cantares gallegos* recoñecendo que non habendo regras “o lector topara moitas veces faltas d’ortografía, xiros que disoaran os oídos d’un purista”.

E así mesmo as de Curros Enríquez nunha carta de 1887 dirixida a Martínez Salazar, publicada por Alonso Montero (1970: 103-106). Falando da ortografía do galego, comenta Curros a “necesidad de reglamentar, armonizar y unir tanta anarquía”. Pero tampouco lle dá demasiada importancia, pois sinala que en Francia, Portugal e Inglaterra, tendo idiomas máis traballados có noso, non lograran aínda establecer regras fixas para a súa prosodia e escritura. E continúa o poeta celanovés:

Indudablemente que sería hermosa la uniformidad ortográfica, ¿pero que hay que pedir a nuestra pobre lengua, todavía en pañales como quien dice, después de la atrofia que sufrió durante tantos siglos, máxime cuando nos fijamos en aquellos ejemplos? [...] Me concreto a escribir como Dios me da a entender. Pero desearía que en Galicia eligiésemos una autoridad académica y que una vez elegida nos sometiésemos incondicionalmente a ella.

A falta de fixación, a febleza da tradición escrita e a inexistencia dunha autoridade literaria foi posta de relevo tamén por Saco Arce (1868: X):

ya en que no hallándose del todo fijado el gallego, merced á la falta de gramática, de diccionario y de escritores, que con pluma magistral hayan manejado la lengua, ofrece gran variedad de formas y de giros, no solo en las diferentes provincias, sino aun en localidades pequeñas y poco distantes entre sí.

E insiste nesta idea noutro parágrafo anterior do prólogo cando, aludindo á abundosa exemplificación que inclúe, escribe (1868: IX): “Es verdad que tales ejemplos no serán tomados de autores clásicos, puesto que no existen” e en nota apostila: “No es esto decir que carezcan de mérito los pocos escritos que hay en gallego, sino que sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos”. Só lle recoñece certo mérito a Sarmiento, a quen cita en arredor de vinte ocasións ó longo da obra, aínda que nalgunhas non vai ser tanto como autoridade senón para desbotar a súa opción, que ás veces censura de antiga ou portuguesa. Di Saco Arce (1868: IX):

Solo citaré á veces, por razon de su mayor antigüedad y erudicion vastísima, al ilustre P. Sarmiento, cuyas coplas gallegas, si bien en ellas no se admira un relevante mérito poético, muestran detenido estudio de nuestro dialecto. No impedirá esto, sin embargo, que desechemos algunas formas gramaticales que se hallan en sus versos, y que tenemos motivos para dudar que sean verdaderamente galaicas.

Así pois, podemos dicir que a ortografía dos escritos do Rexurdimento é ante todo vacilante e, en xeral, debedora do castelán no emprego dalgúns grafemas (<b/v>, <c+^e/z>, <c/qu+^e/i>, <h>...) nos casos en que os dous sistemas fónicos tiveran desenvolvementos e solucións máis ou menos coincidentes. Nestes usos as diverxencias gráficas entre os distintos autores virán provocadas, sobre todo, do grao de coñecemento que posúiren da ortografía castelá, a única que se ensinaba –coma tal, na vacilación frecuente entre <b/v>³–; pero tamén de pequenos axustes nalgúns usos por razóns etimolóxicas –por exemplo, non son infrecuentes os empregos sen <h> de formas coma *óso*, *ovo* ou *orfo*, vulnerando a ortografía castelá–; e mesmo nalgúns casos por mor da influencia que algúns

3 Por exemplo, en *Cantares gallegos* (1863) pódense ver alternando <b/v> nas mesmas palabras en casos como *avos/abo* ('avo'), *botar/votar* ('botar'), *baixa/vaixa* ('baixa'), *revolvía/rebolvia* ('revolver'), *vaite/baite* (de 'ir') ou *valado/balado* ('valado').

autores puideran ter recibido das ideas de gramáticos ou filólogos coma A. Bello, M. Cubí ou A. M. de Noboa, que naquela altura defendían para o castelán unha reforma ortográfica de tipo foneticista que batía coa da Real Academia Española –por exemplo, vese nalgúns usos de <q’>, en lugar de <qu’>, ou de <z+^{e,i}>⁴. Noutras ocasións, os usos gráficos diverxentes poden ser achacables ós editores, pois non era raro que modificasen a escrita orixinal do autor: coma tal, é ben sabido que Antonio de la Iglesia, como editor, interveu tanto na ortografía dos poemas do *Albúm de la caridad* (1862) coma no *Diccionario gallego-castellano* (1863) de F. J. Rodríguez, como xa sinalou Dobarro Paz (1996).

Con todo, as maiores diferenzas gráficas entre os distintos escritores virán nos puntos en que tiveron que ensaiar novas representacións por as dúas linguas ofrecer solucións fónicas diverxentes e o grafema castelán non valer para recoller as particularidades fónicas do galego. Referímonos a aspectos coma a existencia en galego de pronuncias abertas e pechadas nas vogais medias <e, o>: *sêga, môrto / pèsò, còrte* (segundo a representación de Saco Arce 1868: 17); no xeito de reflectir a pronuncia da nasal velar intervocálica de *unha*; na grafía adoptada para o fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ que temos en palabras coma *xa, lonxe* ou *xastre*; e tamén no modo de recoller na escrita as abundantes elisións, contraccións e asimilacións que se daban no galego oral entre vogais e mais entre consoantes e vogais por fonética sintáctica (*No’ m’os deu; os homes y-as mulleres*). Algunhas destas representacións xerarán mesmo algunha discusión co avanzar do século, como a suscitada en 1880 nas páxinas da *Revista Galicia* de Pardo Bazán sobre o uso de <b> e <v>, ou a máis agre ocorrida en 1888 na *Galicia. Revista regional* de Martínez Salazar sobre que grafema usar para o /ʃ/.

Estes aspectos diverxentes serán o foco da nosa atención na análise da ortografía que Saco formula na súa *Gramática gallega* (1868). Este tomo, en 4° de fermoso papel francés satinado e letra excelente, vía a luz nas prensas luguesas de Soto Freire fai agora 150 anos e poríase á venda por 15 reais. Amais da súa recoñecida valía gramatical, o texto revélase coma a verdadeira primeira gramática do galego, malia xa se ter publicado o *Compendio* de F. Mirás catro anos antes. Así a publicítaba o seu editor no “Prospecto” que inseriu nas follas do *Boletín oficial eclesiástico del Arzobispado de Santiago* (Soto 1869: 326-327); a cita é longa, pero coidamos que o documento paga a pena:

4 Coma tal, atopamos usos de <q’> nos *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861) de Fernández Morales, nalgúns versos do *Álbum de la caridad*, en *Aires da miña terra* (1880) de Curros Enríquez ou en *Saudades gallegas* (1880) de Lamas Carvajal. Pola súa parte, Marcial Valladares propuxo <z+^{e,i}> para algúns plurais e derivados de formas en -z: (*rapaz > rapazes, rapaziño*), conforme xa indicamos noutro traballo (2002: 497).

PROSPECTO

La cultura y la ilustración de los pueblos, no se juzga generalmente por el trato de sociedad, frívolo y superficial casi siempre; sino por la instrucción de la mayoría de sus habitantes, por el aprecio que entre ellos se dá al cultivo de las letras y de las ciencias y sobre todo por el cuidado que ponen en la conservación y perfeccionamiento del propio idioma.

Por eso en Galicia se siente la necesidad de una Gramática que venga á dar á conocer las reglas de su dialecto, á fijar sus bases y á facilitar su estudio.

Talento superior y conocimiento no vulgares exigía un trabajo de esta clase, si había de estar á altura que hoy alcanza la filología. Reservada estaba tal empresa al Sr. D. Juan A. Saco Arce, que en concepto de hombres competentes, ha sabido dar cima á la empresa, llenando todas las condiciones apetecibles. La GRAMÁTICA GALLEGA que debida á sus desvelos tenemos la honra de ofrecer hoy al público, es un libro que está llamado á darle merecido renombre.

2. A “ORTOGRAFÍA” NA GRAMÁTICA GALLEGA DE SACO ARCE

Para Saco Arce, a ortografía non parece ser un capítulo primordial na súa gramática; de feito, o capítulo como tal de “Ortografía” só abrangue cinco páxinas e, ademais, é relegada xa contra o final do texto, despois dos capítulos dedicados ás outras tres partes en que se viña dividindo o estudo da gramática: a súa novidosa “Lexiología”, que estudiaría as diversas clases de palabras do idioma, e que viña correspondendo á tradicional *analoXía*; a “Sintaxis”, que ensinaría as relacións que median entre as distintas palabras e a colocación entre si para formaren oracións; e a “Prosodia” que, segundo Saco, “considera los idiomas en su parte musical”. Lémbrese, así e todo, que a súa gramática abría coas “Observaciones sobre as letras”, onde *letras* debe entenderse no senso actual de *fonemas*, polo que viría a ser unha especie de Fonética. A disposición destas partes e o número de páxinas que abranguen é a seguinte:

OBSERVACIONES SOBRE LAS LETRAS	pp. 13-21
LEXIOLOGIA Ó TRATADO DE LAS PALABRAS	pp. 22-141
SINTAXIS	pp. 155-216
PROSODIA	pp. 223-225
ORTOGRAFÍA	pp. 226-230

No capítulo de “Ortografía” apenas aborda tres aspectos: o uso de *-i/-y* nos ditongos decrecentes en final de palabra: *pai/pay* (1868: 226-227); moi brevemente,

a representación como *-n* e non *-m* en final de palabra: *ven/vem*⁵ (1868: 227); e unha longa xustificación do uso único da grafía <x> para o fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ (1868: 227-228). O relativo ós usos ortográficos complétao Saco co epígrafe “Acentos” (1868: 229-230), onde expón o emprego de dous tipos: o agudo (´) para marcar tonicidade e o circunflexo (^) para abertura. Xa nun parágrafo final retoma a proposta do uso das por el chamadas “comilla” e “rayita horizontal”, isto é, o apóstrofo e o guión de enlace, ós que dedicara máis dunha ducia de páxinas na sección titulada “Eufonía” (1868: 141-154), aspecto este que coidamos central na súa visión do que era o galego oral ourensán daquela altura.

Obviamente, a práctica ortográfica de Saco aparece tamén deseñada na abundante exemplificación que incluíu por toda a gramática e nos textos dos “Apéndices” finais: os “Refranes gallegos” (1868: 263-282) e as once “Poesías escogidas” (1868: 283-313), que coherentemente adapta á proposta gráfica que fora expoñendo nas páxinas precedentes.

3. TRAZOS DA PROPOSTA ORTOGRÁFICA DE SACO ARCE

O gramático ourensán busca unha ortografía para o galego que sexa sobre todo práctica, coherente e actual, pois o que pretende é achegala ó maior número de usuarios. Os seus trazos máis destacados comentámoslos a seguir.

3.1. UNHA ORTOGRAFÍA SEGUIDISTA DA CASTELÁ

O relativo *pouco interese* de Saco pola “Ortografía” parece xustificalo ó comezo do capítulo a ela dedicado cando escribe (1868: 226):

Siendo aplicables casi en su totalidad á la ortografía del dialecto gallego, en lo relativo al uso de las letras y á la puntuación, las reglas de la ortografía castellana; nos limitaremos á hacer algunas advertencias sobre las letras *i-y*, *n-m*, *x*, sobre los acentos y algun otro signo⁶.

5 Neste punto, Saco Arce (1868: 227) desbota a opción de Sarmiento de grafar en posición implosiva *-m* en lugar de *-n* e xustifícao en nota comentando que aínda que apareza en textos do frade bieito e en códices antigos “tal ortografía es mas bien portuguesa que gallega”.

6 Saco Arce (1868: 13) lémbrao tamén nas liñas que abren a *Gramática gallega*: “El alfabeto gallego no se diferencia del castellano mas que en carecer de la aspiracion gutural fuerte, representada en el segundo por la j, [...] el cual nosotros representaremos con la x, por las razones que en su lugar se espondrán”. En termos semellantes se expresa Cuveiro (1868: 1) en *El habla gallega*, comezado a publicar uns meses antes: “El alfabeto gallego consta de las mismas 28 letras del castellano. Cuya pronunciacion alfabética es enteramente igual á la de este idioma, con la diferencia de que los gallegos las hacen indistintamente masculinas ó femeninas”.

A adopción da ortografía castelá, que conxugaba aspectos etimolóxicos cos de uso e tradición, xustificárase por razóns didácticas e pragmáticas, pois era a lingua na que falantes e escritores estaban alfabetizados. Ademais, como destaca Mosterín (1993: 169), os lingüistas á hora de deseñar escrituras para linguas que previamente carecían delas é habitual que fagan os axustes ortográficos en función da lingua dominante coa que están en contacto, aínda que a súa ortografía estea chea de defectos. Pero tamén se podería xustificar, porque entre os rexurdimentistas existía a idea de que galego e castelán tampouco eran tan diferentes; mesmo ó longo do século XIX circularía a idea de que o galego antigo se cadra fora unha protolingua da que tería xermolado o castelán (e mais o portugués) (Hermida 1992a: 100-105).

Así, na súa praxe, Saco é fiel ás regras do castelán en casos de uso de <b/v>, pois lemos nos seus exemplos *Cristobo*, *Estebo*, *bran*⁷, *estaba*, *berrar*, *estivo*, *cova*, *vixiga*...; ou no uso de <h> en *hoxe*, *hirmau*, *hencher*, *ehí*...; de <c/qu+^{ei}> en *catro*, *corenta*... pero *queixo*...; ou de <z/c+^{ei}> en *rapaz*, *vez* mais *rapaces*, *vecas*. Con todo, ofrece algún exemplo en que se aparta da norma castelá e opta polo criterio etimolóxico, como se ve nos casos de *avó* (1868: 224), *ôso* (1868: 18) ou *alelí* (1868: 224).

3.2. UNHA ORTOGRAFÍA SIMPLIFICADORA

Saco busca tamén unha ortografía simplificada. Vese, por exemplo, no tratamento que lle dá á marcaxe de <e, o> como abertas e pechadas por medio de acentos. A existencia en galego de dous graos de abertura nas vogais medias na posición tónica e o carácter funcional da oposición foron recoñecidos por todos os nosos escritores e lingüistas. As diverxencias entre eles virán da necesidade de marcar graficamente o diferente timbre ou non. E logo, se facelo, en todas as palabras, ou só nos pares en que a abertura da vogal é pertinente? E, ademais, de a marcar, sinalala tanto nas abertas coma nas pechadas, ou só nunha delas? E neste caso, en cal, na aberta ou na pechada? Alén diso, con que acentos: co agudo e grave?, co grave e circunflexo?, co circunflexo e agudo? E, finalmente, que valor habería que lle asignar a cada acento: o circunflexo para as abertas ou para pechadas? etc.

Polo xeral, as distintas propostas neste punto coincidiron en só marcar unha das opcións e maioritariamente inclináronse por acentuar os <e, o> abertos, ben que nunca dun xeito sistemático⁸.

7 Esta palabra localízase na antoloxía final, no poema “A Campana d’Anllóns” (1868: 297); nel, Saco Arce modificou a ortografía orixinal de Pondal *vran* pola de *bran* seguindo as regras do castelán.

8 Nun traballo anterior noso (2012: 365-370) fixemos unha análise contrastiva das distintas propostas realizadas no século XIX por Pintos, Cuveiro, R. Otero, Saco Arce, Pérez Ballesteros, Valladares e Rodríguez Rodríguez.

Saco Arce (1868: 229), dentro do seu pragmatismo e didactismo, proporá o acento circunflexo (^) e, amais, dun xeito moi restrito⁹: só para denotar vogal aberta para casos en que se producise unha elisión ou contracción desde o punto de vista etimolóxico: *ô* ‘ao’, *â* ‘aa’, *trâs* ‘traes’, *câs* ‘cans’... Así e todo, este uso non é sistemático ó longo da gramática e, por outra parte, ademais de denotar contracción e abertura (*môr* ‘maior’, *ôn* ‘a un’, *hirmâ*...), nalgúns casos o circunflexo reflectiría vogal fechada (*bô*, polo menos segundo o vocalismo actual) e noutros habería que interpretalo se cadra como un alongamento da vogal, por exemplo nalgunha das grafías das interxeccións propostas para *Fô*, *Fê*, *Pê*, *Pû*, *Bô*, *Câ* (1868: 138).

No valor do circunflexo para vogal aberta, Saco arrédase de prácticas anteriores coma a de Pintos, A. de la Iglesia e Ramón Otero que utilizaran para esta marcación o acento grave n’A *gaita gallega* (1853), no *Álbum de la caridad* (1863) e na *Galicia médica* (1867), respectivamente. Pola súa parte, Cuveiro propuxera en *El habla gallega* (1868) o uso do grave para a vogal pechada, ben que mudaría logo para o circunflexo no seu *Diccionario* (1876).

Tocante ó acento agudo (‘), Saco Arce (1868: 229) destinarao a marca de intensidade (*resésigo*) e a labores de diacrise para monosílabos dunha letra nunhas poucas palabras, e cita as seguintes: *a/â/á*; *é/e*; *o/ô*, entre as cales existía unha total anarquía nos escritos galegos¹⁰.

De xeito simplificador tamén opera o gramático ourensán (1868: 226) na representación da semivogal [j] en marxe silábica dos ditongos decrecentes, en casos como *fai*, *vai*, *hai* ou *hei*. Neste caso, vai favorecer o uso da vogal *-i* e proscribir o do *-y* grego, que era a proposta do castelán e a empregada na meirande parte dos escritos galegos daquela altura. Saco xustifica a súa opción sinalando que, alén de se adecuar a grafía (*-i* vogal) ó son (vocálico), tamén se mantiña a coherencia no plural: *pái/páis*; *nái/nais*, *réi/réis*. Para os casos en que ía en posición intervocálica medial de palabra, por exemplo en *vaya*, pero tamén nos casos de representación como semiconsoante da conxunción coordinada copulativa ante vogal, propia dos falares ourensás e lugueses (por exemplo, en *el y-o hirmau*), a

9 Téñase en conta que Saco Arce (1868: 17), cando describe a existencia de vogais medias <e, o> abertas e pechadas e apunta o seu valor distintivo, emprega o acento circunflexo para indicar a vogal aberta (*cên*, *prêsa*, *pôrta*, *pôla*...) e o grave para a pechada (*espêto*, *prêsa*, *côrte*, *pôl-a*); mais en ningún caso recomenda esta práctica na escrita, senón que se serve deses acentos unicamente para a súa explicación. A súa proposta dos acentos aparece na páxina 229.

10 Neste punto, nin o texto gramatical de Saco se libra de propostas ortográficas contraditorias. Falando da conxunción copulativa *e* (1868: 208), o presbítero ourensán gráfaa como <é>, con acento agudo, varias veces na páxina e nos exemplos que cita; porén, menos de dúas dúcias de páxinas despois, tratando da acentuación diacrítica, manda grafar sen acento a devandita conxunción e con el a forma do verbo *ser* <é> (1868: 230).

súa opción, e a de todos os autores do XIX, foi a do <y> grego –unha débeda coa ortografía do castelán–, pois Saco interpreta esta pronuncia máis consonántica do que vocálica.

3.3. UNHA ORTOGRAFÍA FONETICISTA E ACTUAL

Obsérvase o foneticismo de Saco Arce na proposta de representación do fonema fricativo prepalatal xordo, /ʃ/, inexistente no castelán. Foi esta grafía das que máis discusións suscitou. Na súa grafización loitaron, sobre todo, dúas propostas: unha etimoloxizante e outra foneticista¹¹.

A etimoloxista propuña o uso da tripla grafía <g, j, x> segundo o étimo latino (*gente, ja, xastre*) para un só fonema: fora a defendida por Pintos na súa *A gaita gallega*; pola contra, a foneticista determinaba empregar só unha grafía, o <x> (*xente, xa, xastre*). Saco Arce (1868: 226-227) foi o seu primeiro defensor, identificou o son prepalatal galego co *ch* francés –xa que logo xordo, e non co *j, g* sonoros como facían outros–, e realzouno por ser diferencial do castelán e, ademais, do grupo dos sons “blandos” eufónicos (1868: 142).

Saco xustificaría a súa proposta exclusiva do <x>¹² en tres motivos: dunha banda, pedagóxicos, pois segundo el sería moi difícil acertar que grafía utilizar “siendo sumamente vario el origen latino de este”¹³, do que resultarían “gravísimas dificultades para el estudio de la ortografía gallega”; doutra, por economía e practicidade, posto que antepón ós estudos etimolóxicos dos eruditos o feito de que “la ortografía debe ser del dominio de todos, por lo que conviene simplificarla y ponerla al alcance de la multitud”; e, finalmente, por comparatismo, tradición e uso, xa que o <x> “es la letra castellana cuyo sonido se imita mas al nuestro” e, alén diso, “la letra mas generalmente adoptada para este objeto” entre “los pocos escritos gallegos que existen” (1868: 228).

Estas últimas palabras do gramático cando menos merecen algunha matización, pois depende a que “pocos escritos gallegos” se refira. Certamente, contra 1868, dos autores escolmados por el na *Gramática*, usaran a grafía <x> Rosalía de Castro en *Cantares gallegos* (1863), Alberto Camino na súa “Nai chorosa” e “O desconsolo”, Valladares en “A fonte do Pico Sagro” (cando menos na versión

11 Para as distintas propostas de representación e o desenvolvemento da polémica de 1888 pode verse o traballo de Hermida (1987).

12 Así e todo, falando das diferenzas nas consoantes entre o galego e o castelán, indica Saco Arce (1868: 250): “G. Es siempre dulce en gallego, sonando ante *a, o, u* como en castellano, y ante *e, i*, como la *ch* en francés”, aínda que puntualiza: “si bien en este último caso es preferible valerse de la *x*”.

13 Fala de ata oito procedencias: (1) de *g* latina: *xenio* de *genius*; (2) de *iota*: *xa* de *jam*; (3) de *x*: *enxemplo* de *exemplum*; (4) de *s*: *xofre* de *sulphur*; (5) de *ss*: *paxaro* de *passer*; (6) de *sc*: *peixe* de *piscis*; (7) de *ps*: *caixa* de *capsa*; e (8) de *f*: *roxo* de *rufus*.

publicada en *Galicia. Revista Universal* (1861) e, así mesmo, os poetas ourensáns J. García Mosquera tanto na “Cantinelas” aparecida en *La Perseverancia* (1858) coma na tradución “A vida d’o campo” e, igualmente, Vicente M. Feijoo no poema publicado na *Corona a Azara* (1856). Dos autores que non figuran nas súas poesías escollidas, tamén usaran soamente o <x> Vicente Turnes, Fernández Morales nos *Ensayos poéticos* (1861) e Mirás no *Compendio gramatical* (1864).

Non obstante, as grafías etimolóxicas foran as preferidas, entre os textos por el antologados, por Pondal na súa “A campana d’Anllons”, tanto na versión aparecida en *El País* (1858) coma na edición de 1866 (que é a que parece seguir Saco); e tamén en obras emblemáticas que ben seguro que o catedrático ourensán tiña que coñecer, coma *A gaita gallega* (1853) de Pintos; as *Coplas* de Sarmiento, que o propio Pintos editara en 1859; os poemas en galego contidos no antolóxico *Álbum de la caridad* (1862) e o primeiro *Diccionario gallego-castellano* (1863) de Rodríguez, ambas as obras editadas por A. de la Iglesia; ou *El habla gallega* de Cuveiro, publicado o mesmo ano cá gramática de Saco.

Ante o visto, podería facerse a seguinte identificación: a grafía única <x> era considerada modernizadora, a preferida nos textos de creación literaria e a usada por autores de tendencia popular; a tripla grafía <g, j, x> era a tradicionalista, a elixida para os textos de estudo científico e a proposta por autores de tendencia culta.

3.4. UNHA ORTOGRAFÍA COHERENTE COAS SÚAS OUTRAS REGLAS

Razóns semellantes ás xa expostas, a canda a da coherencia con outros usos que el propón, foron as que levaron a Saco a escoller o dígrafo <nh> para representar a nasal velar intervocálica de *unha*, fronte a outras propostas coma *umha*, *un a*, *un*, *un-ha*, *un ha* etc.

Saco Arce (1868: 26) asume a representación de *unha* sen xustificalo, quizais por considerar que estaba suficientemente asentada entre os escritores, xa que fora ata o daquela a empregada por García Mosquera, Pondal, Fernández Morales e no *Álbum de la caridad*. Así e todo, tampouco eran raras outras transcricións: *umha*, coa variante *um-ha* e outras, fora a empregada por Sarmiento (Mariño 2003: 52), e a de guión (*um-ha*), a lematizada no *Diccionario* (1863) de F. J. Rodríguez; a de *un a* aínda a usara maioritariamente Mirás no *Compendio* (1864); e, sobre todo, a de *un-ha* fora a preferida nos transcendentais textos de Pintos e Rosalía de Castro.

Coidamos que a elección do gramático ourensán por unha grafía sen trazo nin separación (*unha*) ben se puido deber a que contraviría o uso por el disposto para o guión de enlace, que non era outro que o de unir diccións eufónicas. Para Saco, coma para case todos os escritores rexurdimentistas, a nasal velar de *unha* ocuparía a posición implorativa e formaría sílaba co <u>. Por iso non debía levar o guión

de enlace, posto que estaría dando a entender que a nasal formaba dicción co <a>; alén disto, o uso do <h> neste caso xa indicaba linde silábica. Saco refírese á súa pronuncia na sección en que comenta o artigo indeterminado e tamén á súa excepcionalidade (1868: 26):

La *h* de *unha* y sus compuestos *algunha*, *ningunha*, representa la pequeña aspiración ó esfuerzo que es preciso hacer para impedir que la *n* forme sílaba con la *a*. Dicha *n* suena de un modo semejante á la de las dicciones castellanas *enhebrar*, *inherente*. Esta pronunciación puede mirarse como excepcional en gallego, el cual gustando poco de pronunciar muy nasalmente dicha letra, suele evitar en casos análogos tal sonido.

Entendemos que na comparanza de pronuncia que fai coas formas castelás *enhebrar* e *inherente*, Saco estaría pensado máis no castelán rexional de Galicia ca no de Castela e, no tocante a considerala “excepcional”, está a se referir a casos de eufonía en que o *-n* ou ben se realizaba alveolar (*Ben-o-sei*), ben caera (*co-iste*) ou ben se asimilara á nasal seguinte (*ni’ me falou*).

3.5. UNHA ORTOGRAFÍA QUE RECOLLA A EUFONÍA DO GALEGO ORAL

A *eufonía* é un concepto fundamental para Saco e aparece de camiño pola súa gramática. Foi a eufonía un dos mecanismos de que se valeron os rexurdimentistas para demostrar a dozura e suavidade do galego fronte ós que o alumaban de “rudo” e “grosero” (Hermida 1992a: 136-139). Di o presbítero ourensán (1868: 142):

Pocos idiomas habrá, en cuya formación y estructura (sic) haya influido tanto el instinto de la armonía, y que tan cuidadosamente eviten todo sonido áspero y desapacible, como el gallego, que refleja exactamente el dulce y suave carácter del pueblo que en él expresa sus conceptos.

Saco refire mecanismos eufónicos do galego oral como a propensión ás vogais pechadas (*i* e non *e*, por exemplo, en *direito* ou *pidir*), a abundancia de ditongos e sons “blandos” (“como *ll*, *ñ*, *ch*, *x*”), as combinacións de “consoantes mudas” e a escaseza de finais en vogal aguda, pois en tal caso o galego escolle a paragoxe con *e*. A eufonía constitúe para Saco toda unha estilística, unha concepción estética do galego popular ourensán, e a ela lle dedica toda unha sección (1868: 141-154), catorce páxinas en que vai examinado os distintos procedementos de que se valen os falantes para evitaren certos son desagradables, sobre todo, no encontro ou combinación de palabras, por medio de elisións, contraccións, asimilacións,

epénteses... Para recoller esta eufonía graficamente propondrá o uso de apóstrofos e guións de enlace. Estas representacións, malia o perigo de complicaren a ortografía e provocaren dificultades na lectura, foron vistas por Saco Arce, e en xeral por todos os escritores do Rexurdimento, como algo positivo, identificador do galego (ou, se se quere, diferenciador do castelán), e que o equiparaban a linguas de prestixio coma o francés ou o italiano, onde tamén se usaba o apóstrofo. Alén diso, os textos poéticos revelábanse como espazos idóneos para a experimentación con eles, coma tal para facer cadrar a medida do verso. Saco foi o primeiro en dar indicacións sobre o uso¹⁴, pero tamén en advertir do seu abuso: di por exemplo sobre a elisión que “no deberá ejecutarse en los casos en que pueda perjudicar á la claridad” (1868: 144).

3.5.1. O apóstrofo

Saco Arce (1868: 142) denomina “apóstrofo” á supresión da vocal final dunha palabra, seguindo outra que comece tamén por vogal. Neste punto cómpre salientar que o gramático ourensán está a confundir o proceso fonético (*elisión*) coa súa representación gráfica (por medio do *apóstrofo*). Ademais, na sección de “Ortografía” (1868: 230), modificará a definición ampliando a elisión eufónica a calquera letra na fin da palabra: *Seic' anda; No' m'os deu*.

A vírgula colocárase na parte superior do oco da vogal elidida¹⁵, e Saco (1868: 143-144) precisa que o “apóstrofo” sendo “frecuentísimo” non é “forzoso”, agás coa preposición *de* e cos clíticos *me*, *che*, *lle* seguidos de pronome ou artigo: *d'eiquí, rouboum'a, deuch'os...* A vogal *e* sería a que máis doadamente se elide.

Propón usar o apóstrofo para marcar a elisión das vogais nos seguintes casos (1868: 143-144):

- Con pronomes enclíticos, adverbios, preposicións e conxuncións: o máis habitual. Neste aspecto, Saco non fai distinción entre os casos en que xa daquela seguramente se tiña producido unha contracción morfolóxica: casos de amálgama de preposición *de* máis o artigo determinado ou o pronome persoal *il*, *ela* (*d'o*, *d'a*; *d'il* *d'ela...*); dos que realmente se producía unha elisión en secuencia: *Queres que t' agarde? Anqu' acabe...* Mesmo nalgúns casos, o que agocha a vírgula non é unha elisión senón unha contracción: *Seic' o viche?* [*'sejko*] (e non [*'sejko*]). Nas representacións das contraccións morfolóxicas de *en* e *de* co artigo determinado, nos escritos

14 Só o precedería neste intento de regulamentación Fernández Morales na introdución dos seus *Ensayos poéticos* (1861), indicacións (p. 5) que nalgún punto recordan as do gramático ourensán.

15 Coherentemente, nas contraccións e elisións da preposición *en*, algúns escritores grafaron o apóstrofo antes do *n*: <*n*>. Témolovisto en García Mosquera, Fernández Morales e nos irmáns de la Iglesia.

anteriores á súa gramática, dentro do variacionismo comentado, era moi habitual a súa grafía soldada: *do, da; no, na*. A partir do texto de Saco, a representación con separación dos elementos amalgamados, fose con apóstrofos ou guións (*d'o; n'o, n-o*), foi a opción preferida.

- Cos verbos e cos substantivos e adxectivos, ben que sinala que non experimentan tanto esa elisión, a non ser que logo do verbo vaia un pronome (*agárd' o*), e o nome remate en *e* ou na mesma letra con que comeza a seguinte palabra: *noit' escura*.
- Con palabras que comeceen por *es-*: *a 'squela*, elidindo a vogal inicial.

O apóstrofo sinalaría a elisión dunha consoante, sobre todo da nasal implosiva *-n*, ante palabras que comezasen por vogal ou outra nasal, nos casos seguintes (1868: 146-150):

- Coa preposición *con* ante artigos e pronomes: *c'o, co'a, c'un, co'il, co'iste...*
- Coas palabras *non, nin, quen, ven* “y alguna otra”: *No' e certo, Ni' e grande nin pequeno; ve' acá; Seica n' o sabe...*
- Con algúns adverbios, conxuncións, pronomes e verbos que rematan en *-n* e a seguir vén o pronome átono *me*, producíndose daquela unha asimilación entre as nasais: *no' me viu, ni' me falou, tame' me pidiu, be' m'o dixo il, que' me dera, po'm' os elí, te'm' o dito, no' nos trouxo...*

Así e todo, nalgúns destes exemplos citados, Saco tamén dá a alternativa da grafía plena; por exemplo, coa preposición *con* e as negacións *non, nin* seguidas de vogal sinala que estilisticamente “se usan íntegras á veces para dar mas energia á la expresión: *con iste, con ela, non e*” (1868: 148).

3.5.2. O guión de enlace

Pola súa parte, Saco Arce (1868: 230) propón o guión ou “rayita horizontal” por claridade “en medio de ciertas dicciones, para indicar que una letra o sílaba, que por eufonía se pronuncia unida a otra palabra, pertenece a diferente dicción, como *n-il, n-algún, pol-o, matal-o, quen-o, os homes y-as mulleres*”. Fai uso do guión nestes contextos (1868: 145-147):

- Coa preposición *en* seguida de artigo e outros determinantes e pronomes: *n-o, n-il, n-iste, n-algún, n-unha...* Neste punto, ó propor a grafización con guión dá entender que preposición e determinante ou pronome son de diccións diferentes (*en* e *il*), e non serían, xa que logo, contraccións morfolóxicas amalgamadas. Repárese en que Saco lles dá distinto tratamento gráfico ás contraccións morfolóxicas da preposición *de* (*d'o*) e *en* (*n-o*).

- Para representar o fenómeno fónico propio do dialecto ourensán consistente na realización como semiconsoante da conxunción copulativa *e* ante vogal, o que fai abrir a vogal seguinte: *Unha navalla y-on coitelo; Un regueiro y-onha folla*. Pola grafía <y> escollida, conforme xa comentamos, interpreta o son como consonántico.
- Coas por el chamadas “consoantes eufónicas”, <n> e <y>, que impiden o hiato en formas verbais seguidas dos pronomes átonos de acusativo *o, a, os, as*: o <n> tras final en ditongo (*Levai-n-o; Hai-n-o*); o <y> epentético tras vogal aguda (*Ha-y-o coller*) e noutras secuencias, para evitar a crase, coma en *Ond'a y-outra* e *Na y-alma*.
- Para sinalar a pronuncia alveolar do *-n* nas formas *ben, quen, tamén* cando van seguidas de pronome átono de acusativo *o, a, os, as*: *Ben-o-sei, Quén-o-dixo?, Tamen-os eu vin*, “cuyas locuciones deben pronunciarse *beno, quenno, tamenos*” (1868: 149).
- Con formas verbais, pronomes e outras palabras de uso frecuente que rematando en *-r* ou *-s* ante pronome ou artigo cambian este por *l*, “cuyo sonido es mas claro y mas dulce” (1868: 150): *leval-o, deullel-a, trâl-os bois, todol-os días, sentadol-os dous; pidil-as, acabal-a obra, pol-o monte...* Neste punto, sinala que esta realización non é tan imprescindible cando se trata do artigo.

4. ORIXINALIDADE E TRANSCENDENCIA DA SÚA PROPOSTA

A táboa que mostramos a seguir tenta recoller en que medida a proposta de Saco Arce se inspirou nas representacións gráficas ensaiadas nos textos que precederon a súa *Gramática gallega* e, asemade, que influencia tivo nos escritos posteriores, sobre todo nas simbólicas catro obras publicadas en 1880, o *annus mirabilis* do Rexurdimento galego.

Para iso analizamos dez aspectos significativos da ortografía galega do século XIX en trece textos do Rexurdimento: sete publicados antes de 1868, e outros seis aparecidos despois. Por practicidade, numeramos horizontalmente na táboa as representacións analizadas:

- (1) A abertura das vogais abertas <e, o> con acentos.
- (2) As contraccións da preposición *a* co artigo masculino *o* (*ao/ó*).
- (3) As contraccións da preposición *a* co artigo feminino *a* (*á*).
- (4) As contraccións da preposición *de* co artigo (*do*).
- (5) As contraccións da preposición *en* co artigo (*no*).
- (6) O alomorfo do artigo tras a preposición *por* (*polo*).

- (7) O <-i/-y> en ditongo decrecente final de palabra (*vai/vay*).
- (8) O fonema fricativo prepalatal xordo /ʃ/ (<x /j, g, x>).
- (9) A nasal velar en *unha*.
- (10) A realización da conxunción copulativa *e* en posición antevocálica (<e/y>).

As obras analizadas aparecen na táboa no eixo vertical citadas polo autor ou autora. En todos os casos examinamos as primeiras edicións e, de seren anteriores á *Gramática gallega*, a que coidamos que puido consultar Saco. Son os seguintes textos:

- X.M. Pintos, *A gaita gallega* (1853).
J. García Mosquera, “Cantinelas gallegas” (1858)¹⁶.
A. Fernández Morales, *Ensayos poéticos en dialecto berciano* (1861).
A. de la Iglesia (ed.), *Álbum de la caridad* (1862).
Rosalía de Castro, *Cantares gallegos* (1863).
F. Mirás, *Compendio de gramática gallega castellana* (1864).
E. Pondal, *A campana d'Anllons* (1866)¹⁷.
J.A. Saco Arce, Gramática gallega (1868).
Rosalía de Castro, *Follas novas* (1880).
V. Lamas Carvajal, *Saudades gallegas* (1880).
M. Curros Enríquez, *Aires da miña terra* (1880).
M. Valladares, *Majina* (1880).
M. Valladares, *Diccionario gallego-castellano* (1884).
J. Pérez Ballesteros, *Cancionero popular gallego* (1886).

Os resultados reflíctense na táboa que segue. Pode obterse unha primeira conclusión a partir das tonalidades máis escuras que empregamos nos distintos cadros. No centro resáltanse en fondo gris escuro as propostas de Saco e na mesma cor, as dos autores que coinciden coa súa. Nos cadros con fondo gris máis claro destacan as que só coinciden en parte (entre paréntese incluimos outras representacións minoritarias significativas), en tanto que deixamos en branco as discordantes. Por outra parte, os que figuran baleiros cun guión (–) son casos en que non atopamos exemplo. Como é doado de apreciar, as coincidencias son meirandes nos textos posteriores á *Gramática*, o que denota a súa influencia neles.

16 Examineuse a edición publicada en *El Miño* (15/IX/1858).

17 Utilizouse a edición en folleto feita na Coruña na Imprenta de D. Eusebio Cascante, 1866.

Orixinalidade e transcendencia da proposta ortográfica de Saco Arce (1868)

Textos e autores	Trazos gráficos analizados									
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Pintos (1853)	grave	ò (ô, ó)	à	do	no	po lo	vay (-i)	g, j, x	n-h	e
G. Mosquera (1858)	-	-	á	d'o	'no	pol-o	vay	x	nh	y
F. Morales (1861)	-	ô	*a	d'o	'n o	po lo	vay	x	nh	y
De la Iglesia (1862)	grave	ò	às	do	'no	pol-o	vay (-i)	g, j, x	nh	e
R. de Castro (1863)	-	ô (ó, á, ó)	á (a)	dó	no	pó-lo	vay (-i)	x	n-h	y
Mirás (1864)	-	o	as	do	no	polo	vay	x	un a	e
Pondal (1866)	-	ao	à	do	no	po-lo	vai	g, j, x	nh	e
Saco Arce (1868)	circ-flx.	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai	x	nh	y-
R. de Castro (1880)	-	o (ó, ô)	a (á, â)	d'o	n'o	pó-lo	vay (-i)	x	n-h	y
Lamas (1880)	-	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai (-y)	x	nh	y-
Curros (1880)	circ-flx.	ó	á	d'o	n'o	pol-o	vay	x	nh	y-
Valladares (1880)	grave	ò	à	d'o	n'o	po-l-o	vai	g, j, x	nh	e
Valladares (1884)	grave	ò	à	d'o	n'o	po-l-o	vai	g, j, x	nh	e (y)
P. Ballesteros (1886)	circ-flx.	ô	â	d'o	n-o	pol-o	vai	x	nh	e (y-)

Como se pode ver, Saco apenas ten en conta as grafías empregadas nos textos anteriores á súa gramática, como el mesmo xa nos advertira no prólogo (“sus autores son demasiado modernos para tener autoridad de clásicos”). Cos que máis trazos gráficos comparte é cos textos do ourensán García Mosquera, colega seu no instituto, e cos *Ensaíos poéticos* de Fernández Morales (dos que non sabemos

se tería coñecemento), e mesmo neste caso só cinco dos dez aspectos analizados, isto é só no 50%. Chama a atención por exemplo que apenas tivese en conta a proposta ortográfica usada en tres textos tan simbólicos coma *A gaita gallega*, co que só comparte parcialmente tres trazos; co *Álbum*, no que coincide en dous totalmente e noutros dous en parte; e cos influentes *Cantares* rosalianos, con quen só concorda nun aspecto e escasamente en tres máis. A coincidencia é case anecdótica (só un aspecto) co manual gramatical de Mirás e co poema de Pondal que escolma na antoloxía final.

No aspecto gráfico en que Saco se amosa máis conforme ás grafías anteriores é no uso de <nh> para a nasal velar e no de <x> para o fonema fricativo prepalatal xordo. Pola súa vez, a súa proposta é innovadora na representación da contracción da preposición *a* e o artigo feminino como <â> e na de *en* mais o artigo como <n-o>.

Pola contra, nos textos publicados posteriormente á *Gramática*, a influencia ortográfica de Saco si se deixa ver totalmente no *Cancionero* recollido por Pérez Ballesteros, un dos máximos defensores naquela altura do maxisterio de Saco en materia gramatical. Na súa colección de coplas son numerosas as notas a rodapé sobre os usos lingüísticos nelas; nalgunhas case reproduce literalmente o dito por Saco, conforme xa notou Sánchez Rei (2006: 52). A autoridade de Saco tamén a fixo valer Pérez Ballesteros nas súas intervencións durante a polémica ortográfica de 1888 (Hermida 1987); nela, Saco fora criticado por Marsal (Martínez Salazar) e tamén por A. de la Iglesia pola súa defensa do <x> como grafía única¹⁸. Di Pérez Ballesteros, seguidor de Saco, en carta a Martínez Salazar, partidario das grafías etimolóxicas (Hermida 1992b: 363-367):

Si hubiese consultado la *Gramática Gallega* del Sr. Saco y Arce, corresponsal de la Real Academia Española, hubiera visto que la *x* representa siempre en la escritura gallega el sonido de la *ch* francesa, y yo añadiré que la *j* queda siempre para el de dicha consonante en castellano. Con esta advertencia, tan sencilla, podrá quedar el aparente neófito completamente enterado. [...] Dejo a un lado los párrafos del comunicado que no se refieren á mi personalidad; me concretaré á lamentar que no les convenza, al Sr. Marsal y algunos más, la razon alegada por mi antiguo amigo y notabilísimo discípulo (de los dos años de

18 Críticalle Martínez Salazar: “el Sr. Saco y Arce, notabilísimo poeta, y autor de la *Gramática gallega*, única que al parecer existe, ó que hemos podido procurarnos, ha tratado la prosodia y ortografía gallegas de un modo deficiente á mi juicio, puesto que no resuelve nuestras dudas. [...] Poniendo a salvo el respecto del Sr. Saco y Arce, creo que las conclusiones que sienta en su ortografía, relativas al uso de la *g*, *j* y *x*, perjudicaron en gran manera la pureza del idioma gallego y ahondaron profundamente la división que reina entre los escritores galicianos” (Hermida 1992b: 301).

Cánones) en la Universidad compostelana, Saco y Arce, autor de la Gramática gallega.

Pola súa parte, tamén seguen claramente a ortografía de Saco os escritores ourensáns Lamas Carvajal e Curros Enríquez. En *Saudades gallegas*, as representacións que analizamos de Lamas coinciden nun 90% coa proposta de Saco. No caso de *Aires da miña terra*, as coincidencias son menores, pero aínda así chegan ó 60%: as discrepancias veñen na representación das contraccións da preposición *a* e *en* co artigo *e*, sobre todo, no uso de *-y* en ditongos decrecentes en final de palabra, que Curros defende polas similitudes, segundo el, entre o ditongo grego e galego. A respecto disto, escribelle o poeta celanovés nunha carta a Martínez Salazar (Alonso 1970: 101):

Una agradable sorpresa me ha proporcionado la colección del Sr. Ballesteros: la de saber que el autor se halla conforme en todo con la ortografía de mi ilustre maestro Saco. [...] Yo difiero de Saco únicamente en que no acepto como él en absoluto el empleo de la *i* latina, sino que la circunscribo a aquellos casos en que suena como vocal. A final de vocablo, su empleo me parece herético, y creo que nadie que conozca bien la influencia que en nuestras costumbres y por consiguiente en nuestra lengua ejercieron los pobladores griegos, puede proscribir por completo el elemento helénico de nuestro idioma, aunque solo sea porque este elemento es anterior, históricamente considerado, al romano. Esto explica por qué yo simultaneo con la *i* latina la *y* griega. Ambas trabajaron en la formación de nuestra lengua.

Menor concordancia presenta *Follas novas* (apenas un trazo e cinco parcialmente), pois Rosalía de Castro optou por unha ortografía non moi diferente a de *Cantares gallegos*. Tampouco nas obras analizadas de Valladares hai moitas coincidencias: apenas en tres aspectos (<d'o>, *vai* e <nh>). Neste punto, cómpre lembrar que Valladares, autor dunha proposta ortográfica propia, nalgunhas partes dos seus inéditos *Elementos de gramática gallega* (1892), discutiu algunhas das propostas do gramático ourensán, coma a marcación da abertura de vogais, o uso do guión e do apóstrofo, a representación dalgunhas contraccións, o uso de <y> para o alomorfo da conxunción coordinada copulativa ante vogal ou os casos de iode epentético de *a y-alma*. (Fernández Salgado 2002, 2004, 2012).

5. CABO

Nas páxinas precedentes cualificamos de pragmática e actual a ortografía que Saco propuxo para o galego na súa *Gramática gallega* (1868), pois nela primou o didactismo e o querer recoller a esencia do galego oral falado polos seus paisanos ourensáns. Pódese dicir que Saco quixo democratizar a ortografía, achegar a grafía ó que se falaba, pero tamén ós seus falantes e que non estivese reservada soamente ós eruditos. Por iso se baseou na ortografía do castelán –a única estudada nas escolas– naqueles aspectos que lle servían para o galego porque os dous idiomas tiveran desenvolvementos fónicos semellantes. Porén, cando aquela non lle valía, por diverxeren os resultados das súas evolucións, tendeu a facer propostas simplificadoras de tinte foneticista: cada fonema, súa grafía.

Nas representacións en que os escritores do século XIX tiveron que innovar, Saco rexeitou as grafías antigas e optou, entre as usadas modernamente, pola que posuía maior consenso entre os autores e pola que máis se axustaba ó son que representaba. Ademais, o gramático ourensán quixo ennobrecer a lingua falada polos “rústicos” –como a eles se refire–, por iso porfiou en reflectir graficamente a súa *eufonía*, para o que propuxo o uso de signos gráficos como apóstrofos e guións, que lle daban a escrita oitocentista galega unha fasquía semellante á do francés ou do italiano, dúas linguas de prestixio naquela altura.

Os resultados do exame de dez aspectos gráficos en trece textos representativos do Rexurdimento deixaron ver que Saco apenas tivo en conta as propostas gráficas dos escritos anteriores á súa gramática; pola contra, a súa ortografía si transcendeu nos posteriores, sobre todo nas obras dos ourensáns Lamas Carvajal e Curros Enríquez, no cancionero popular recollido por Pérez Ballesteros, un dos máximos valedores da autoridade gramatical de Saco, e en grafías particulares como a de <d'o>.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*. Lugo: Ediciones Celta.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre sus vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y C^á.
- Dobarro Paz, Xosé María (1996): “Algunhas notas sobre o papel de Antonio de la Iglesia na conformación da lingua e da literatura galegas do século XIX”, en Manuel Casado Velarde [et al.] (eds.), *Scripta philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*. A Coruña: Universidade, 813-835.

- Fandiño, Antonio Benito (1849): *A casamenteira*. Orense: Oficina de D. Juan María Pazos.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2002): *Marcial Valladares (1821-1903)*. *Lingua, Literatura e Folclore*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- (2004): “A obra gramatical de Marcial Valladares”, *Cadernos de lingua* 26, 47-98.
- (2012): “Teoría e praxe da proposta ortográfica de Marcial Valladares: os acentos como marca de abertura vocálica”, en Bieito Arias Freixedo, Xosé María Gómez Clemente e Gabriel Pérez Durán (eds.), *Sementar para os que veñan: homenaxe a Camiño Noia*. Vigo: Universidade, 359-381.
- Ferreiro, Manuel (1991): “A lingua pondaliana e a formación do estándar literario galego”, *Cadernos de lingua* 4, 49-70.
- González Seoane, Ernesto X. (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de doutoramento.
- Hermida, Carme (1987): “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [š]”, *Grial* 97, 299-316.
- (1992a): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (1992b): *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. *Escolma de textos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Lama, M.ª Xesús (1995): “Introducción”, en Rosalía de Castro, *Cantares gallegos*. Vigo: Galaxia, 9-129.
- Lorenzo, Ramón (1986): “A lingua literaria na época de Rosalía”, en *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade, t. III, 7-41.
- Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacementa. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. *Revista Galega de Filoloxía*. Monografía 2. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.
- Mosterín, Jesús (1993): *Teoría de la escritura*. Barcelona: Icaria.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2006): *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Ames: Laidvento.
- Soto Freire, Manuel (1869): “Gramática Gallega por D. Juan A. Saco Arce. Prospecto”, *Boletín Oficial Eclesiástico del Arzobispado de Santiago* 260, 326-327.